

A NÉPSZÁMLÁLÁSI MÓDSZEREK ÉS A NEMZETKÖZI ÖSSZEHAJONLÍTHATÓSÁG

RÓZSA GÁBOR

A cikk a népszámlálások gyakorlatáról ad nemzetközi és (részben) időbeni áttekintést. A népszámlálások végrehajtására vonatkozóan már a múlt század vége óta vannak nemzetközi ajánlások, amelyek ma már felsorolják a legfontosabb és kevésbé fontos tartalmi kérdéseket, valamint eszmei időpontokat javasolnak. Néhány évtizede kezdődött az a folyamat, hogy néhány országban a hagyományos kikérdezés útján kapott adatokat nyilvántartás(ok)ból, vagy reprezentatív felvételekből származó adatokkal kombinálják, vagy a népszámlálás teljes mellőzésével csak regiszter adatokat tesznek közzé.

Az adatok nemzetközi összehasonlíthatósága érdekében minden ismérvnél és minden módszernél alapvető szerepe van az ismérvek definiálásának és értelmezésének. Végül a cikk foglalkozik azzal a kérdéssel is, hogy a népszámlálások mennyire adnak pontos népességszámokat és az adatok mennyire megbízhatók.

TÁRGYSZÓ: Népszámlálás. Nyilvántartás. Nemzetközi összehasonlítás.

Noha az 1990 körüli népszámlálások eredményei, a korábbiakhoz hasonlóan, a statisztikai adatfelhasználók várakozásának középpontjában álltak, magukat a statisztikák készítőit, a kutatói szférát és a nagyközönséget világ- és Európa-szerte egyre többit foglalkoztatták a népszámlálások indokltságával, hasznosságával, költségeivel, megbízhatóságával, közel két évszázados hagyományainak követésével kapcsolatos kérdések. Ezekről széles körben folyt – és napjainkban is folyik – a népszámlálás híveinek és ellenzőinek vitája.

Az ENSZ módszertani kézikönyve a népszámlálást úgy határozza meg, mint „...azon műveletek összessége, amelyek egy ország egésze vagy annak egy jól meghatározott része valamennyi lakosára és egy adott időpontra vonatkozó demográfiai, gazdasági és társadalmi adatok gyűjtését, csoportosítását, értékelését, elemzését, publikálását és más módokon való közzétételét foglalják magukba”. Röviden, itt a népességet, illetve annak főbb demográfiai és társadalmi–gazdasági jellemzőit ábrázoló pillanatfelvételtől, statikus képről van szó.

A népszámlálások megtartását két szempont együttes figyelembevételével lehet indokolni. 1. A népszámlálás alapján a legnagyobb területi szinttől (az egész ország) az adott ország közigazgatási beosztásának megfelelő közbenső (például regionális, megyei stb.) szinteken át az összesítések legalsó területi egységéig (adatigényektől, adatvédelmi szem

pontoktól függően település, kerület, választóközvet, számlálókörzet, akár háztömb) készíthetők statisztikák, akár csak a megfelelő minőségű nyilvántartások alapján, ellentétben a mintavételes összeírásokkal. 2. A mintavételes adatgyűjtések részletezettségénél kevésbé mélyen ugyan, de a népszámlálás a népességről és annak egyes csoportjairól olyan összetett demográfiai és társadalmi–gazdasági jellemzést tesz lehetővé, melyet a szűkebb tartalmú és általában eredetileg más célokra felállított nyilvántartások nem. Ráadásul ez utóbbiak együttes használatát, összekapcsolását sok országban az adatvédelmi szabályozás korlátozza.

Mindezek ellenére felvetődött, hogy a közigazgatás és a tudományos kutatás a folyamatos és intenzív változásokat megélt társadalomban továbbra is megelégedhet-e egy tízévenként tartott adatgyűjtés eredményeivel, a rendszerint hosszú feldolgozási időt követő publikációkkal, a helyenként sztereotip, sőt idejétmúlt tartalommal. A rendkívül gyors strukturális változások alapos megismeréséhez ugyanis a tízéves periódus csak részleges lehetőséget biztosít, a nagymennyiségű információ miatt az összeírástól az egyes adatok közzétételéig tartó több éves időszak végére pedig az adatok a döntéshozatal szempontjából aktualitásukat veszíthetik. Nem lehetne-e a hagyományos népszámlálást részben vagy netán egészében más adatforrásokkal helyettesíteni, amint arra egyes országokban már van példa? Mégsem ezek a tényezők voltak a népszámlálásokkal kapcsolatos aggályok fő motívumai, hanem a személyiségi jogok érvényesülésének problémái és a hagyományos összeírások rendkívül magas költségei.

Személyiségi jogok és költségvetési szempontok

A személyiségi jogok védelmének ügye, amely a nyugat-európai országokban az 1970-es évtizedben igen éles formában vetődött fel, Hollandiában egészen a klasszikus népszámlálás kiiktatásához vezetett, a Német Szövetségi Köztársaságban pedig az 1983-ra tervezett népszámlálás későbbre (1987-re) halasztásához. Ebben az is közrejátszott, hogy – bár a törvény a népszámlálással kapcsolatban kizárólag statisztikai célú felhasználást tett volna lehetővé – az eredmények alapján egyes közigazgatási célú nyilvántartások kiegészítését és pontosítását is el kívánták volna végezni. Hasonló problémák miatt voltak bírálatok és tiltakozások Belgiumban, Nagy-Britanniában, Svájcban és Spanyolországban is, de anélkül, hogy komolyan felvetődött volna a népszámlálás végrehajtásának törlése vagy elhalasztása. A támadásokkal szemben a statisztikusok feladatává vált egyrészt a kormányok és a közvélemény meggyőzése a népszámlálás szükségességéről, másrészt a személyiségi jogokkal összefüggésben az adatok bizalmas és biztonságos kezelésének garantálása. Az adatszolgáltatás tömeges megtagadásának és a szándékosan téves információk bemondásának elkerülése érdekében nélkülözhetetlenné vált, hogy az országok statisztikai hivatalai széles körű tájékoztató tevékenységet fejtsenek ki.

A népszámlálás ugyanakkor mind pénzügyileg, mind pedig a munkaerő szempontjából rendkívül költséges művelet. A költségek mérséklésére irányuló törekvések viszont nem eredményezhetik a népszámlálás végrehajtásának ritkítását, a kérdések számának csökkentése pedig jelentős mértékben rontaná mind az országon belüli idősorok továbbvezetésének, mind pedig az országok megfelelő adatai összehasonlításának lehetőségét.

A nemzetközi szervezetek népszámlálási ajánlásai

A Népszámlálási módszerek (Population Census Methods) és a Népszámlálási kézikönyv (Population Census Handbook) 1949. évi ideiglenes kiadása volt az ENSZ első kísérlete arra, hogy összeválogassa, tömörítse és közvetlenül felhasználható formában a különböző országok szakembereinek rendelkezésére bocsássa a népszámlálások előkészítésére, módszertanára, tartalmára és adatközlésére vonatkozó nemzetközi anyagokat. A második világháború befejeztét követő években tartott censzusok tapasztalatait is tartalmazó kiegészített változat 1954 júniusában jelent meg az ENSZ Statisztikai Hivatalának kiadványaként A népszámlálási módszerek kézikönyve (Handbook of Population Census Methods) címmel. Az összeállítás egyfelől támpontot kívánt nyújtani a felhasználóknak az adatokra vonatkozó szabványok kialakulását és értelmezését illetően, másfelől pedig – és ez talán még fontosabb volt – segítséget kívánt nyújtani az országos, regionális és nemzetközi szinten tevékenykedő szakértőknek a következő népszámlálások hatékonyságának növeléséhez. E dokumentum a népszámlálásokkal kapcsolatos minden későbbi munka alapvetésének tekinthető, és lényegében napjainkig teljesen helytálló.

Az ókori censzusok és a középkori népszámlálások fő célja a lakosság hadrafoghatóságának, adófizetési és munkavégzési kötelezettségének meghatározása, később egyes állampolgári jogok és kötelességek megállapítása, valamint a választói képviselőt rögzítése volt. Az egymást követő népszámlálások kérdésanyagának tanulmányozása során azonban jól kivehető mind a kérdésköröknek, mind a népszámlálások felhasználási területeinek bővülése. Az egyszerű demográfiai ismérveket egyre inkább kiegészítették a kormányzati szervezetet, üzleti, ipari, munkaügyi, oktatási és kutatási szervezeteket, valamint a nagyközönséget érdeklő tényadatok. A legtöbb országban a lakosság egyre növekvő aggályai miatt elkerülendővé vált a népszámlálásból származó információk bármilyen összekapcsolása az adóztatással vagy a hadkötelezettséggel, sőt a népszámlálási kérdésekre adott egyedi információk nem statisztikai célú felhasználását szigorú büntetés terhe mellett meg is tiltották. A különböző szinteken összesített népszámlálási adatok azonban nélkülözhetetlenek a képviselői helyek újraelosztásához, a munkanélküliséggel, honvédelemmel, vándorlással, lakásüggyel, szállítással, igazságszolgáltatással, társadalombiztosítással és nyugdíjrendszerekkel, iskoláztatással kapcsolatos teendők megtervezéséhez, a népesedési, szociológiai és gazdasági kutatásokhoz.

A népszámlálás alapvető, és a mai napig érvényes jellemzőit a következőkben határozza meg a csaknem fél évszázados dokumentum: *a)* teljeskörűség, *b)* egyidejűség, *c)* rendszeresség, *d)* a felvett adatok egyedi és személyes jellege, *e)* földrajzilag jól meghatározott terület, *f)* kormányzati finanszírozás.

Az általános jellemzőket leíró fejezet az öt kontinens 66 országában (2 Afrikából, 22 Amerikából, 14 Ázsiából, 26 Európából és 2 Óceániából) 1800 és 1953 között tartott népszámlálások tízéves periódusokra osztott kronologikus táblázatával zárul. (A népszámlálásnak az 1. táblából is jól érzékelhető térhódítása a XX. század második felében tovább folytatódott. Az 1980 körüli ciklusról az ENSZ 1989-ben készült jelentése például már arról számolhatott be, hogy a Föld 152 országában és 35, valamilyen különleges státusban, függőségi helyzetben lévő területén hajtottak végre nép- és/vagy lakásszámlálást. Az 1975 és 1994 közötti időszakra vonatkozóan a *Statisztikai Szemle* 1989. évi népszámlálási különszáma tartalmaz hasonló áttekintést.)

1. tábla

Az 1800 és 1953 között tartott népszámlálások

Kontinens, ország	1800.	1810.	1820.	1830.	1840.	1850.	1860.	1870.	1880.	1890.	1900.	1910.	1920.	1930.	1940.	1950.
	évi															
AFRIKA																
Egyiptom									x	x	x	x	x	x	x	
Dél-afrikai Unió											x	x	x	x	x	x
AMERIKA																
Argentína							x			x		x			x	
Bolívia				x	x	x			x		x					x
Brazília								x		x	x		x		x	x
Chile				x	x	x	x	x	x	x	x		x	x	x	x
Costa Rica					x		x	x	x	x			x			x
Dominikai Köztársaság													x	x		x
Ecuador																x
Egyesült Államok	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
Guatemala									x	x			x		x	x
Haiti												x				x
Honduras											x	x	x	x	x	x
Kanada						x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
Kolumbia			x	x	x	x		x			x	x	x	x	x	x
Kuba											x	x	x	x	x	x
Mexikó										x	x	x	x	x	x	x
Nicaragua													x		x	x
Panama												x	x	x	x	x
Paraguay									x	x				x		x
Peru				x		x	x	x							x	
Salvador								x	x	x	x			x		x
Uruguay						x	x				x					
Venezuela								x	x	x			x	x	x	x
ÁZSIA																
Burma									x	x	x	x	x	x	x	x
Ceylon								x	x	x	x	x	x	x	x	x
Fülöp-szigetek								x	x	x	x	x	x	x	x	
India									x	x	x	x	x	x	x	x
Indokína											x	x	x	x		
Irak													x	x	x	
Irán														x		
Japán								x		x	x	x	x	x	x	x
Kína											x	x	x	x	x	x
Libanon													x	x	x	x

Ami a nemzetközi összehasonlíthatóság kérdését illeti, az ENSZ első népszámlálási kézikönyveinek kiadását megelőző nyolc évtized során már történtek erre vonatkozó kísérletek. A Szentpétervárott 1872-ben tartott 8. Nemzetközi Statisztikai Kongresszuson megállapodás született a népszámlálási kritériumok „nemzetközi minimumáról”, miszerint: *a)* a népszámlálási adatfelvételt név alapján kell végrehajtani, *b)* a tényleges népességre vonatkozóan, *c)* lehetőleg 10 évenként, *d)* 24 óra leforgása alatt, *e)* az adatok között szerepelnie kell a következő ismérveknek: a személy neve, kora, neme, a háztartás fejéhez való viszonya, családi állapota, foglalkozása, vallása, nyelve, iskolázottsága, születési helye és nemzetisége, lakóhelye és esetleges testi, érzékszervi vagy szellemi fogyatékosságának megjelölése. Ez az ajánlás számos országban irányt mutatott a népszámlálások végrehajtásához. A Nemzetközi Statisztikai Intézet ugyancsak Szentpétervárott rendezett, 1897. évi ülésén *Kőrösy József*, magyar tudós, a Fővárosi Statisztikai Hivatal igazgatójának dolgozata felhívta a kormányokat, hogy 1900-ban, lehetőleg december 31-én tartsanak világméretű népszámlálást az 1872-ben elfogadott minimum követelmények alapján. Bár ez a gondolat még a huszadik század első felében sem valósult meg teljesen, az ENSZ 1954. évi népszámlálási kézikönyve teljes egyetértéssel idézi Kőrösy szavait:

„Sok igazság van abban, hogy a népszámlálások jelentik a leghatékonyabb eszközt a kormányok számára a népekre vonatkozó statisztikai jellegű ismeretek megszerzéséhez... Van azonban egy másik, felsőbbrendű szempont, a legmagasabb rendű, amelyet a demográfia tudománya általában megcélozhat, mégpedig a nemzetközi statisztika szempontja általában, az az álláspont, amely lehetővé teszi, hogy az egyes országok népszámlálásait ne végcélként, hanem eszközként fogjuk fel. Innen nézve a kormányok minden erőfeszítése országuk népszámlálásainak végrehajtására többé-kevésbé tudatos közreműködést jelent a népesedésszisztematikai vizsgálatok legfontosabb céljának eléréséhez, nevezetesen ahhoz, hogy az országos szintű népszámlálások révén a világ nemzetközi népszámlálása valósuljon meg, az egész emberiséget – vagy legalábbis a civilizált emberiséget – átfogó jelleggel.”

A kézikönyv harmadik fejezete tervezési, szervezeti és irányítási kérdéseket tárgyal. A népszámlálás jelentős emberi és pénzügyi erőforrásokat igénylő művelet. Ennek megfelelően időben el kell kezdeni megtervezését, szervezeti formáinak és irányítási rendszerének kialakítását. Bizonyos alapelvek érvényesülésén kívül azonban nincsenek egységes, egyedül üdvözítő modellek, a rendszer egészének és minden elemének az adott ország sajátos viszonyaihoz, hagyományaihoz és lehetőségeihez kell alkalmazkodnia.

Míg az ENSZ New-York-i központjában készült világajánlások revíziójára viszonylag ritkán került sor, a Genfben székelő Európai Gazdasági Bizottság az utóbbi évtizedek minden népszámlálási ciklusához elkészítette regionális javaslatát. A legutóbbi kiadás, amely az Ajánlások a 2000 körüli nép- és lakásszámlálásokról az EGB-régióban címet viseli, 1998-ban jelent meg, ezúttal első ízben az EGB és az Európai Unió Statisztikai Hivatala (EUROSTAT) közös munkájának eredményeként. Szövegének összeállításához kiindulási pontnak használták a korábbi kiadások megfogalmazásait, míg a változások egy 1995–1996-os szakértői tanácskozássorozat és a tagországok képviselőinek hozzászólásai alapján kerültek be. Ezek említészerűen tartalmazznak egyes módszertani bekezdéseket, például az összeírás egységeire (személyek, magánháztartások, intézeti háztartások, szűk családok, lakóegységek és épületek), helyére, időpontjára, módszereire, az adatminőség ellenőrzésére, az adatközlés módjára, a személyiségi jogok és adatvédelem szempontjaira vonatkozóan.

Nem térnek ki ugyanakkor olyan fontos – a Világajánlásokban részletesen tárgyalt – kérdésekre, mint a népszámlálás definíciója és főbb vonásai, tervezése, szervezése és irányítása, vagy a mintavételes eljárások alkalmazásának lehetőségei stb. Az EGB/EUROSTAT dokumentum az „alapvető” és „nem alapvető” kategóriába osztva megjelöli és részletesen ismerteti azokat az ismérveket, amelyekről a 2000 körüli összeírásoknál adatokat javasol gyűjteni, végezetül bemutat egy táblázási alapprogramot.

ENSZ-ajánlások a népszámlálási kérdésekhez

ALAPVETŐ ISMÉRVEK	NEM ALAPVETŐ ISMÉRVEK
	<i>A személyek földrajzi jellemzői</i>
1. Állandó (szokásos) lakóhely	1. Tartózkodási helye a népszámláláskor
a) Össznépeség	2. Farm vagy nem farmjellegű lakóhely
b) Település	a) Városi és vidéki területek
2. Lakóhely 1 évvel a népszámlálás előtt	3. Mióta lakik itt
	4. Előző lakóhely
	5. Bevándorlás éve (időszaka)
	<i>A személyek demográfiai jellemzői</i>
3. Nem	6. Tényleges családi állapot
4. Kor	7. Szülők születési helye
5. Családi állapot (legális)	8. Állampolgárság megszerzése
6. Születés országa vagy helye	9. Etnikai és/vagy nemzetiségi csoport
7. Állampolgárság	10. Nyelv
	11. Vallás
	12. Az élveszületett gyermekek száma
	13. A nem hajadon nők (i) első és (ii) jelenlegi házasságkötésének időpontja
	<i>A személyek gazdasági jellemzői</i>
8. Jelenlegi tevékenység	14. Szokásos tevékenység
9. Általában ledolgozott idő	15. Fizetség nélkül végzett társadalmi és személyi szolgáltatást végzők
	16. Munkanélküliség időtartama
10. Foglalkozás	17. Másodállás, mellékfoglalkozás
11. Ágazat	18. A foglalkoztatás szektora
12. Foglalkozási viszony	19. A munkáltató által az adott munkahelyen foglalkoztatott személyek száma
	20. A megélhetés fő forrása
	21. Az eltartottsági viszony
	22. Jövedelem
	b) Társadalmi–foglalkozási csoport
13 Munkahely (települése)	23. Az iskola, egyetem stb. helye
	24. A napi munkába utazás módja
	25. A munkába utazás időtartama és gyakorisága
	<i>A személyek iskolázottsági jellemzői</i>
14. Iskolai végzettség	26. Képesítések, bizonyítványok
	27. Elvégzett tanulmányok szakterülete
	28. Iskolába járás
	29. Írni–olvasni tudás

A személyek háztartási és családi jellemzői

15. A magánháztartás viszonyítási alapul szolgáló tagjához való viszony
30. Intézeti háztartás, illetve a személynek otthon adó egyéb szálláshely típusa
31. A személy intézeti háztartás, illetve egyéb közösségi szálláshely lakója-e
- c) Háztartási állás
- d) Családi állás
- c) Szélesebb értelemben vett családi állás

A családmag (szűk család) jellemzői

- e) A családmag típusa
- f) A családmag nagysága
- g) Meghatározott koron aluli gyermekek
- h) Gazdaságilag aktív családtagok száma
- d) Szélesebb értelemben vett család típusa
- e) Meghatározott korcsoportú gyermekek
- f) Azon családtagok száma, akik megélhetésének fő forrása aktív gazdasági tevékenység
- g) Eltartott családtagok száma

A magánháztartás jellemzői

- i) A magánháztartás típusa
- j) A magánháztartás nagysága
- k) Gazdaságilag aktív tagok száma
- l) Meghatározott koron aluli gyermekek
- m) Nyugdíjas korú háztartástagok száma
- h) A magánháztartás generációs összetétele
- i) Azon háztartástagok száma, akik megélhetésének fő forrása aktív gazdasági tevékenység
- j) Eltartott tagok száma

16. A háztartás lakáshasználati jogcíme
32. Kizárólagos vagy közös lakáshasználat
33. Lakbér
34. A háztartás tulajdonában levő tartós használati cikkek
35. A háztartás használatában levő gépkocsik száma
36. Telefon

A lakásegységek és egyéb lakóegységek jellemzői

17. A lakóegység típusa
18. Tulajdoni jelleg
19. A lakóegység fekvése
20. Lakottság jogcíme
21. Lakók száma
22. Szobák száma
23. Konyha
24. Vízellátás módja
25. WC
26. Fürdőhelyiségek
27. A fűtés típusa
37. A nemlakottság típusa
38. Egy vagy több háztartás lakja-e
39. Hasznos alap- és/vagy lakóterület
40. Fűtési berendezések
41. Meleg víz
42. Szennyvízelvezetés módja
43. Fűtőenergia fő típusa
44. Villany
45. Vezetékes gáz
46. A lakás épületen belüli fekvése

A lakásokat tartalmazó épületek jellemzői

28. Az épület típusa
29. Építési időszak
47. A szintek (emeletek) száma
48. A lakások száma az épületben
49. Tanyai jellegű-e az épület
50. Felvonó
51. Az épület egyes meghatározott részeinek építőanyaga
52. Javítási szükséglet

Az új ajánlások az ismérvek felsorolását tekintve alig térnek el az 1980 és 1990 körüli népszámlálásokétól. Szembeötlően fontosabbá vált a nemzetközi vándorlással kapcsola

tos kérdések köre: míg például az előzőkben egy pontosabban nem meghatározott korábbi lakóhely szerepelt, most az összeírás eszmei időpontját megelőző egy évvel korábbi lakóhely kérdezését ajánlják, mégpedig az alapvető ismérvek között. Ugyancsak az alapvető kategóriában, egyértelműen – és az Európai Unió gyakorlatának megfelelően – önálló kérdésként jelenik meg az állampolgárság, míg a nem alapvető program kérdései közé bekerült a szülők születési helyének, valamint a megjelölt állampolgárság megszerzési módjának tudakolása is. Új ismérvként szerepel még a fizetség nélküli társadalmi és személyi szolgáltatások végzése, a munkába utazás módja, az elvégzett tanulmányok szakterülete, valamint a lakóépület javításának szükségessége is.

Sokkal jelentősebb mértékűek ugyanakkor a tartalmi változások: az ismérvekhez tartozó kategóriák módosulásai és bővülései, a kérdéseknek az optikai és számítógépes feldolgozási eljárásokkal összefüggő átalakításai, az alkalmazott új osztályozási nomenklatúrák hatásai. Ezek részleteinek bemutatása messze meghaladná e dolgozat terjedelmi lehetőségeit, hiszen az ajánlás szöveges része körülbelül 200 nyomtatott oldalt tesz ki. Példaként hadd említsem az új kategóriák közül az „informális szektor” (magyarul sűrű gazdaság) fogalmának megjelenését a gazdasági ismérveknél, az újjáalakított családokat az elvált, megözvegyült, újjaházasodott vagy élettársi kapcsolatban élő szülőkkel és velük élő gyermekeikkel összefüggésben; a korábbi népszámlálásoknál szöveges bejegyzést lehetővé tevő kérdések megfogalmazásának és válaszlehetőségeinek az optikai jelfelismerésre való átalakítását; a 90-es évek során kialakított vagy elterjedt foglalkozási, ágazati, iskolázottsági stb. osztályozási rendszerek (ISCO-88, ISIC-NACE, ISCED) alkalmazását. A nemzetközi szakértői tanácskozásokon egyfelől általánosan elfogadták ezek szükségességét, másfelől minden országnak magának kell mérlegelnie, hogy a hosszabb idősorok folytatását – és esetleg kiigazítását – hogyan tudja összeegyeztetni az aktuális hazai és nemzetközi adatigényekkel.

Az Európai Unió minden tagországának népszámlálási hagyományai a XIX. század közepéig nyúlnak vissza. A rendszeres népszámlálások alapozták meg Európa egészében a statisztikai tevékenység elterjedését és a hivatalos statisztikai szolgálatok létrejöttét. A népszámlálások megszervezését és lebonyolítását a történelem viharai több esetben akadályozták. Így a második világháború a hadban álló feleknél késleltette vagy akár meg is akadályozta az 1940/41-re tervezett népszámlálások végrehajtását. Ezenkívül a hódítások vagy területvesztések folytán az eredmények nem minden esetben hasonlíthatók össze. Az utóbbi évtizedekben az EUROSTAT jelentős erőfeszítéseket tett a tagországok népszámlálásainak összehangolására, és az eredmények nemzetközi összehasonlíthatóságának előmozdítására.

Az Európai Közösség először az 1960-as évek végén próbálkozott harmonizációs törekvésekkel, majd az 1980 és az 1990 körüli időszak népszámlálásaira vonatkozóan szigorú, kötelező érvényű rendelkezéseket bocsátott ki a tagországok számára. Az utóbbi esetben az Európai Tanács 1987. május 26-i határozatával (Council Directive 87/287/EEC) az 1991. március 1. és május 31. közötti időszakot jelölte meg a nemzeti népszámlálások végrehajtására. Franciaország és Olaszország kérésének és indokainak megfelelően engedményt kapott: a francia népszámlálás már 1990. márciusában lezajlott, míg az olaszoké 1991. októberben. Dánia, Németország és Hollandia ugyanakkor lehetőséget kapott, hogy alternatív eljárásokkal, mégpedig nyilvántartások felhasználásával és/vagy mintavételes összeírások segítségével szolgáltassa a közösségi népszámlálási

adatigényt kielégítő információkat. Az adatgyűjtések (eszmei) időpontja kronológiai rendben a következő volt: Franciaország (1990. március), Dánia (1991. január), Belgium, Görögország, Luxemburg és Spanyolország (1991. március), Egyesült Királyság, Írország, Németország és Portugália (1991. április), Hollandia (1991. közepe), Olaszország (1991. október). Hagyományos, teljes körű, kérdőíves kikérdezésem alapuló összeírás volt 9 tagországban: Belgiumban, az Egyesült Királyságban, Franciaországban, Görögországban, Írországban, Luxemburgban, Olaszországban, Portugáliában és Spanyolországban, mind a személyekre, mind pedig a háztartásokra, lakásokra és épületekre vonatkozóan. Dániában teljes mértékben az eredetileg igazgatási célra létrehozott nyilvántartások adatai alapján állították össze a népszámlálási jellegű táblázatokat, Hollandia a települési szintű népesség-nyilvántartásokból, valamint az országos munkaerő-felmérés és az ugyancsak mintavételes lakásstatisztikai felvételek adatai alapján tesz közzé népszámlálási típusú információt. Németországban is a népszámlálás megfelelő mintavételes összeírással (mikrocenzussal) történő helyettesítése mellett döntöttek, bár az 1991. évi felvétel előkészítésénél külön problémát jelentett a korábbi NDK-val történt egyesülésből származó módszertani kérdések megoldása. Az Unió statisztikai hivatala ezek alapján készítette el összesítő táblázatait (1996), amelyekben már szerepelnek a közben felvett új tagállamok, a hagyományos népszámlálást tartó Ausztria, valamint a nyilvántartások alkalmazására épülő skandináv modellt követő Finnország és Svédország adatai is.

Az ENSZ EGB 2000-es népszámlálási ajánlása, mint már említettük, az Európai Unió statisztikai hivatalának közreműködésével készült. 1997-ben az Unió Statisztikai Programbizottsága elfogadta a soron következő népszámlálási ciklus időbeli és tematikus összehangolási feladattervét, amely egyrészt az EGB-vel közösen készített ajánlások alapján szakmai iránymutatásul szolgál a tagországok számára, másrészt – mellékletek formájában – magyarázatokat és kiegészítéseket, valamint az uniós adatigényeknek megfelelően egy bővebb táblázati programot tartalmaz. E dokumentum az „Irányelvek és táblázati program a 2001. évi népszámlálások és lakásösszeírások közösségi programjához” címmel 1999 májusában jelent meg az EUROSTAT munkaanyagaként, formálisan csupán egy gentleman's agreement státusát hordozza, tehát – ellentétben az előző évtizedek EU tanácsi döntéseivel – nem rendelkezik kötelező erővel. Ugyanakkor ez a Statisztikai Programbizottság határozott ajánlása, amelynek követését a lehető legteljesebb mértékben elvárják a tagországoktól, figyelembe véve az egyes államok sajátos körülményeit. Magyarország az uniós csatlakozás alakulásától függetlenül bármikor képes lesz tökéletesen eurokonform népszámlálási adatokat szolgáltatni.

Az alternatív módszerek megjelenése

A hagyományos népszámlálást ért kritikákkal összefüggésben, az alternatív adatforrások felhasználására történt korábbi próbálkozások sikere alapján, a legutóbbi ciklusban több ország alkalmazott a klasszikustól eltérő eljárásokat, amelyeknek lényege a mintavételen alapuló adatgyűjtés és/vagy az adminisztratív nyilvántartások felhasználása volt. Érdemes megemlíteni azt a paradoxont, hogy a népszámlálás teljes vagy részleges helyettesítése olyan eljárások révén történt, amelyeknek kialakításához, illetve ellenőrzéséhez éppen a korábbi népszámlálások szolgáltatották az alapot. Mindazonáltal a hagyományos népszámlálás volt a legtöbb helyen alkalmazott módszer, néhol az említett eljárás

sokkal kombinálva. Legtisztább formában a skandináv országok és Hollandia szakadtak el a régi formulától.

A nyilvántartásokra épülő népszámlálási adatgyűjtés kifejlesztése és alkalmazása terén Dánia játszott úttörő szerepet. A rendszer 1976 óta működik; az 1991. évi dán „népszámlálás” hét különböző nyilvántartás (központi népesség-nyilvántartás, központi épület- és lakásnyilvántartás, központi vállalat- és üzletnyilvántartás, bérsnyilvántartás, munkaerő-nyilvántartás, jövedelem-nyilvántartás és iskolázottsági nyilvántartás) adatait kapcsolta össze. A dán példát a többi skandináv ország követte, de a népszámlálás teljes helyettesítése a nyilvántartásokból nyerhető adatokkal még nem valósult meg: Svédországban 1985-ben és 1990-ben az adminisztratív forrásokból nyert adatokat egy rövid népszámlálási kérdőív alapján kapott válaszokkal kombinálták; Finnországban a kombináció elemei a nyilvántartások, a mintavételes munkaerő-felmérés és egy hagyományos „mini”-népszámlálás voltak; Norvégiában 1990-ben három különféle adatforrást használtak: igazgatási nyilvántartásokból vették a demográfiai, iskolázottsági és jövedelmi információkat, egy mintavételes összeírásból a legalább 6000 fős települések munkaképes korú népességének foglalkoztatási adatait és a lakásadatokat, valamint a népesség nagysága alapján behatárolt, hagyományos népszámlálás típusú felvételtől az összes 6000-nél kevesebb népességű településre vonatkozó információkat. (Izland pénzügyi okokra hivatkozva nem vett részt az 1990 körüli időszak népszámlálási világprogramjában, hanem hozzájárult az összeírás teljes mellőzését lehetővé tevő, adminisztratív nyilvántartásokra épülő rendszer kialakításához.)

Erre az átmenetre azért volt szükség, mert egyes nyilvántartások megbízhatósága és naprakészsége hiányos volt, más területeken (például Norvégiában a lakás és a foglalkozási ismervekre vonatkozóan) pedig egyszerűen még nem léteztek. A finnek az 1980. évi, valószínűleg utolsó hagyományos népszámlálásuk adatai alapján hozták létre épület- és lakásregiszterüket. Skandináviában a nyilvántartások kizárólagos alkalmazásáé a jövő.

Melyek a módszer előnyei és hátrányai a klasszikus népszámlálással szemben? Az előnyök között feltétlenül megemlítendő, hogy két ilyen „adatgyűjtés” között nem kell tíz évet várni, hiszen már meglévő információk átvételéről van szó. Ennek megfelelően az adatok alakulásának folyamata jobban követhető, mint a rögzített és egymástól távoli időpontokban végrehajtott hagyományos összeírások esetében. Az adatok átvétele a nyilvántartásokból gyakorlatilag észrevétlen a nagyközönség számára, azaz semmilyen módon nem terheli és nem irritálja a népességet. Költségei a területi előkészítés, a kérdőívek, utasítások, oktatások és az adatfelvétel hiányában az adatok átvételére, rögzítésére, statisztikai célú feldolgozására és közlésére korlátozódnak, ami hosszú távon jelentős megtakarítást jelent. Ugyanakkor tudomásul kell venni, hogy ebben az esetben az ismerveket a nyilvántartásokban szereplő információknak megfelelően lehet csak kiválasztani, például nem lehet vizsgálni a hivatalos dokumentum nélküli élettársi kapcsolaton alapuló családokat, a munkahelyre történő utazás módját és időtartamát stb. Ezáltal a népszámlálási program szegényedhet. Ráadásul a hagyományos népszámlálás előkészítése során lehetőség van új kérdések megfogalmazására, új fogalmak alkalmazására, miközben a nyilvántartások esetében ez a rugalmasság hiányzik, tartalmuk ugyanis azokhoz a közigazgatási rendszerekhez kötődik, amelyek céljára létrehozták.

Az 1990. évi népszámlálásokkal összefüggésben felmerült az a kérdés is, hogy más országok képesek-e a skandináv modell követésére. Egy ilyen rendszer működőképessé

gének alapvető feltétele, hogy létezzenek és kellő megbízhatóságúak legyenek a nyilvántartások. Franciaország, az Egyesült Királyság, Írország, Görögország és Portugália azonnal kiesett a sorból, mivel nem rendelkeztek népesség-nyilvántartással. Létezett azonban ilyen a Benelux országokban, Olaszországban, Spanyolországban, Németországban, Svájcban, Liechtensteinben, Lengyelországban, Bulgáriában, Magyarországon, Romániában, Szlovéniában és Csehszlovákiában. Ugyanakkor az esetek többségében más népszámlálási alapismérvekre (lakás, foglalkoztatottság, iskolázottság) ezekben az országokban sem volt megfelelő nyilvántartás. A központi népesség-nyilvántartások megbízhatóságával kapcsolatosan megállapítható, hogy a regisztrált népesség összes népmozgalmi (születési, halálozási, házasságkötési és válási) adatával összefüggésben alapvető fontosságú a lakcímváltozások nyilvántartásba vétele, és így minden közigazgatási alapegységre (településre) naprakész népességszám biztosítása. Ez akkor lenne tökéletes, ha az elvándorlás helyén történő törlés egyértelmű kapcsolatban állna az érkezés helyén történő, azonnali nyilvántartásba vétellel. A mindennapi sajnálatos gyakorlat ezzel szemben az, hogy a bejelentésre kötelezett személyek és a nyilvántartást végző hatóság hanyagsága, illetve egyes vélt vagy tényleges előnyök, hátrányok miatt az eltávozás helyén nem történik meg időben a kijelentkezés.

Az információ központosítása növeli a megbízhatóságot, lehetővé teszi ugyanis a kétszeres összeírások elkerülését, az adatok valóságának kontrollját. Megoldható a ki- és bejelentkezések egyidejű elvégzése a belföldi lakcímek esetében, a nemzetközi vándormozgalomnál azonban továbbra is érvényes a kivándorló regisztrációk „deficitje”. Javítható a rendszer minősége a népesség-nyilvántartás más regiszterekkel történő összekapcsolása révén, amely minden egyes személy azonosító számmal való ellátásával (és nem utolsósorban megfelelő jogszabályi háttér érvényesülésével) oldható meg.

A skandináv országokon kívül csak Belgiumban és Hollandiában használtak fel nyilvántartási adatokat a népszámlálásnál. 1981-hez hasonlóan, az 1991. évi belga népszámlálásnál is előnyomtatták a kérdőívekre az alapvető személyi információkat (név, keresztnév, nem, születési idő, nemzetiség, családi állás), amelyeket az adatszolgáltatóknak ellenőrizniük és szükség szerint helyesbíteniük kellett, mielőtt a többi kérdésre válaszoltak. A skandináv megoldáshoz hasonló törekvések jelentkeztek a 90-es évtized során a balti országokban is.

A hollandok viszont egészen sajátos rendszert kidolgozva fordítottak hátat a hagyományos, teljes körű népszámlálásnak. Az 1981-re tervezett népszámlálás lemondását követően Hollandiában létrehozták a népszámlálási típusú demográfiai és társadalmi-gazdasági információkhoz való hozzájutás új módszerét, amely három adatforrás használatára épül. Legfontosabb elemét a helyi (település szintű) nyilvántartásokból nyert népességi információk adják, majd ezekhez csatlakoznak a munkaerőre és a lakásokra vonatkozó mintavételes adatfelvételek alapján készített statisztikák. A lakáshelyzetre és a lakások jellemzőire vonatkozó felvételt 1977 óta négyévenként hajtják végre a legalább 100 ezer fős régiókban, míg az eredetileg kétévenkénti munkaerő-felmérésre 1987-től havonta kerül sor 12 ezer címet tartalmazó (2,5 százalékos) mintán. Az utóbbi szolgáltatja a foglalkoztatottságra, a foglalkozásokra, a munkahelyre és az iskolai végzettségre vonatkozó adatokat. A holland szakemberek szerint ez az eljárás megfelelően képes helyettesíteni a tízévenkénti népszámlálást. Ezáltal tartalmilag változatosabb és gazdagabb, a gyakoribb adatgyűjtések pedig jobban használhatók az időbeli és attitűd vizsgálatokhoz. Az adat

gyűjtések és a feldolgozási folyamatok gyorsabbak, mint a teljes körű összeírásnál, a költségek is sokkal kedvezőbbek. Hátránya azonban a módszernek, hogy a mintavételes adatok kis területekre és egyes népességi csoportokra nem reprezentatívak, továbbá nem teljesül a különböző adatok egyidejű felvételének kritériuma. Ennyiben tehát a mintavételes adatgyűjtések mégsem tudják pótolni a klasszikus népszámlálást.

A legutóbbi európai népszámlálásoknál alkalmazott adatgyűjtési módszerek áttekintéséhez hozzátartozik annak a gyakorlatnak a rövid említése, amely szerint – az ismérvek egységes kezelésének elvét némileg figyelmen kívül hagyva – a hagyományos népszámláláshoz hasonló, de azzal nem teljesen azonos adatfelvételt tartottak néhány országban. A Német Szövetségi Köztársaságban a már említett többszöri halasztást követően 1987-ben volt a legutóbbi teljes körű felvétel, 1991-ben viszont az Európai Unió felmentő határozatának megfelelően csak kis népszámlálást, ún. mikroczuzust tartottak. Az 1989. évi szovjet és az 1990. évi magyar népszámlálásnál pedig egy teljes körű alapprogram mellett bizonyos kérdéseket (például a lakóhelyi mobilitásra, egyes foglalkozási ismérvekre vonatkozóan) csak a népesség egy jól meghatározott, ám meglehetősen nagy (20, illetve 25 százalék) mintájának tettek fel. A földrajzilag Európán kívüli, de az Európai Gazdasági Bizottsághoz tartozó Kanada és az Egyesült Államok már több évtizede alkalmazza ezt az eljárást, míg voltak országok (például Nagy-Britannia és Franciaország), amelyekben a teljes körű adatfelvételt követően egyes ismérvek (foglalkozás, gazdasági ág) adatait a kérdőíveknek egy statisztikai mintavétellel meghatározott része alapján dolgozták fel.

A módszertani áttekintés befejezéseként, az országok beszámolóí alapján megállapíthatjuk, hogy az alkalmazott adatgyűjtési eljárások egyike sem nyújt az összes kritérium (a tartalom bősége és bővíthetősége, a lakosság terhelése, az adatok területi részletessége, a feldolgozás és adatközlés gyorsasága, a költségvetési keretek) szempontjából ideális megoldást. A teljes körű összeírás és a mintavételes adatgyűjtés előnyei és hátrányai éppen egymás kiegészítői, azaz a két eljárás egyike sem helyettesítheti, csupán kiegészítheti a másikat. A nyilvántartásokon alapuló adatösszeállításokat sem az idő, sem a területi részletezettség szempontjai nem korlátozzák, ám alkalmazásuk azokra az országokra korlátozódik, amelyekben ennek a gyakorlatnak a hagyománya, elfogadottsága, az összehangoltsághoz szükséges centralizált jellege és a megfelelő jogi háttér rendelkezésre áll. Így nem is az a dilemma vetődött fel a későbbiekben, hogy meg kell-e őrizni vagy fel kell-e számolni a népszámlálás gyakorlatát, hanem az a feladat, hogy célkitűzéseit és tartalmát újra kell definiálni egy komplex adatgyűjtési rendszerben. Mindenképpen indokolt volt tehát, hogy a 90-es években ebbe az irányban indultak intenzív kutatások több országban is.

A népszámlálási eredmények nemzetközi összehasonlításának feltételei és alapjai

Az egyes országok népszámlálási tematikái az egyedi, sajátos nemzeti adatszükségletek kielégítésére feltett kérdéseken kívül – mint például a belgák kérdései az informatika lakossági használatáról, a görög census kérdései a házi kisipart végzőkről – valójában egy nemzetközi összehasonlításokra alkalmas minimálprogram és ennek kiegészítő változói köré szerveződnek. Az időbeli összehangolással egyenértékű fontosságú a tartalmi (fogalmi és osztályozási) egység, vagy legalábbis közeledés és átjárhatóság megvalósítása,

aminek alapja a globális és regionális szintű ENSZ és egyéb nemzetközi ajánlások, osztályozási rendszerek alkalmazása. Ami az időzítésre vonatkozó javaslatot illeti, az hosszú évtizedek óta mindig a népszámlálási ciklus évtizedének 0-ra vagy 1-re végződő évszámát részesíti előnyben, az Európai Unió pedig a korábbi előírásaival összhangban kifejezetten az 1991-es évet írta elő tagországainak. Az EGB országainak nagy többsége már csak saját hagyományai miatt is követte ezt az ajánlást, de például az Német Szövetségi Köztársaságban 1987, Lengyelországban 1988, a Szovjetunióban 1989, Romániában és Cipruson 1992 volt a legutóbbi teljes körű összeírás éve. Itt meg kell jegyeznünk, hogy az összehasonlításokban ez az időbeli eltolódás egyes ismérveket illetően alig okoz torzulást, míg más, gyorsabb tendenciaváltásra képes adatfajtáknál óvatosabban, a szükség szerinti korrekciókkal kell operálni.

Egy adott országon belül is fontos az egyes ismérvre vonatkozó népszámlálási adatok alakulásának megfigyelése, a változások értékelése, összefüggésbe állítása, a lehetséges prognózisokhoz történő felhasználása. Ehhez természetesen az szükséges, hogy az ilyen szempontból fontos kérdések egyik népszámlálásról a másikra ismételten szerepeljenek. Ugyanakkor az utóbbi évtizedek népszámlálási programjainak összevetéséből megállapítható, hogy ezt a fajta stabilitást például a demográfiai ismérveknek csak igen szűk körében (a nemre, korra, családi állapotra, állampolgárságra és/vagy nemzetiségre vonatkozóan) lehet tapasztalni. Következésképpen a többenél az összehasonlítás enyhén szólva névleges és számos magyarázatra, lábjegyzetre szorul. Egyes kérdések pusztán pénzügyi megfontolásból, mások a lakosság érzékenységének kímélése érdekében maradtak el, harmadik csoportjukról kiderült, hogy más adatforrásból is megszerezhetőek. Az 1970 körüli népszámlálások során 20 európai országban tudakolták az első és/vagy aktuális házasság megkötésének időpontját, ám az 1990. évinél ebből már csak tíz maradt. Hasonló történt az élve született gyermekek számáról tudakozódó kérdéssel is. Voltak olyan kérdések is, amelyek formáját más megfontolásból, például korszerűsítési céllal módosították, ami az esetleges „technikai” jellegű javítás ellenére ártott az időbeli összehasonlíthatóságnak.

A demográfiai adatok országok közötti összehasonlításánál ki kell emelni a népesség állapotát meghatározó ismérvek (nem, kor, családi állapot, állampolgárság) szerepét, mivel ezeket az ENSZ által alapvetőnek minősített adatokat túlnyomó többségükben a népszámlálásból nyerik. Az előzőkben már ugyancsak említett népmozgalmi jellegű információknál kevésbé jó a helyzet: a házasságkötések időpontját az országoknak kevesebb mint fele, az élve született gyermekek számát alig háromnegyedük kérdezte. A lakóhelyváltoztatási információknál az a probléma merült fel, hogy a kelet- és közép-európai térségben a népszámláláskor használt lakásba költözés (vagy bejelentkezés) évét, illetve az előző lakóhelyet tudakolták, míg a nyugat-európai országokban, az ENSZ ajánlása szerint, „egy adott korábbi időpontban” volt lakóhelyre vonatkozott a kérdés. Az összehasonlítás azonban ez utóbbiak esetében sem lehetett teljes, ugyanis az „adott” korábbi időpontot az országok meglehetősen eltérően állapították meg.

Nem elegendő tehát még a kérdések azonossága sem, ha nem párosul a fogalmak és osztályozások egységes értelmezésével, illetve alkalmazásával. Tekintsünk példának egy olyan egyszerű és mindenképpen alapvető fogalmat, mint egy adott terület népessége. Az országok többségében a tényleges népességet írták össze, amelyet a kérdőívek alapján „jelenlévő”, „távollévő” és „látogató” kategóriákra bontottak. Ahol ehhez még

hozzátettek egy kérdést a bejelentés szerinti vagy szokásos lakóhelyről, meg lehetett határozni a törvényes (az ENSZ-ajánlás szóhasználata szerint „de jure”) népességet is. Egy korábbi példát véve, az 1981. évi görög népszámlálásnál Athén és körzetének tényleges („de facto”) lakossága 3 025 ezer volt, míg a törvényes népesség 2 275 ezer. A legutóbbi magyar népszámlálás adatai szerint Budapest lakónépességének 11 százaléka, a 15–39 éves korcsoportban pedig 18 százaléka ideiglenes bejelentéssel élt a fővárosban.

A „szokásos lakóhely” fogalma egyes országokban a településen történt bejelentkezéshez kötődött, másutt ahhoz a helyhez, ahol az adott személy társadalmi, gazdasági vagy iskolai kötelezettségeit teljesíti. Svájcban ez utóbbit, a „gazdasági lakóhely” fogalmát használták a szokásos lakóhely megjelölésére, ahol a személy a hét nagy részét tölti, munkába jár, használja az infrastruktúrát, szemben a „civil lakóhely” megjelölésével, amelyen azt a települést kell érteni, amely szerint az illető igazolványait kiállították, ahol adóját fizeti és ahol politikai jogait gyakorolja. Belgiumban és Luxemburgban viszont éppen ez utóbbit tekintik a lakóhely meghatározásának alapjául. Még ennél is változatosabb a kép a közösségi elhelyezést szolgáló intézeti háztartások – bentlakásos iskolák, egyetemi kollégiumok, laktanyák, nyugdíjasházak, börtönök – lakóinak besorolásával. Belgiumban például mindezek a személyek a törvény szerinti lakóhelyükön kerültek számbavételre, míg Görögországban a családjuktól külön élő katonákat és diákokat azon a településen soroltak a szokásos lakóhely szerinti népességhez, ahol szolgálatukat teljesítették, illetve tanulmányaikat folytatták. Luxemburgban a diákok ilyen besorolását a tanulás melletti esetleges munkavégzéstől, Ausztriában a nagykorúság elérésétől tették függővé. Mindezek az eltérések, amelyek első látásra talán árnyalatnyinak tűnnek és nem is kerülnek mindig napvilágra, befolyásolhatják egy adott terület (község, város, agglomeráció, régió) népességének összetételét.

Hasonló problémák merültek fel más, ugyancsak gyakran használatos ismérvek esetében is. Vegyük ezek közül a családi állapot fogalmát, amely szerint mindenütt legalább a nőtlen–hajadon, házas, elvált és özvegy kategóriát alkalmazták a népesség csoportosítására. Spanyolországban, Olaszországban, Írországban, Portugáliában és az Egyesült Királyságban külön szerepelt még a különváltan élők kategóriája is. Másutt ez a csoport vagy a házasok közé (Franciaország, Svájc), vagy pedig az elváltakhoz (a volt Szovjetunióban) került. Ugyancsak eltérések voltak a család és a háztartás fogalmának értelmezésében, sőt magát a háztartást egyes országok az egy lakásban élő személyek összességéként, míg mások bizonyos gazdasági kisközösségként definiálták.

Az eddig felhozott példák a hagyományos népszámlálást végző országok gyakorlatából kerültek ki. Ezen túlmenően külön nehézséget jelent a népszámlálási eljárások változatossága, az eredetileg nem is statisztikai célra készült nyilvántartások és más adatforrások alkalmazása. Mindez aláhúzza annak fontosságát, hogy ha nem is lehet e problémákat megszüntetni, az országok jelentéseikben adják meg a szükséges magyarázatokat, amelyek figyelembevételével az összehasonlító vizsgálatok és táblázatok reális és tanulságos értékeléseket eredményezhetnek.

A nemzetközi összehasonlítások kérdéskörét zárjuk itt le egy olyan táblával, amely a legutóbbi, 1990-es népszámlálási EGB-ajánlásban foglalt alapvető (nagybetűs) és kiegészítő (kisbetűs) ismérvek használatát mutatja be. (A 2. tábla megjelent az 1990. évi népszámlálásról szóló kiadványsorozat módszertani kötetében.)

FOGLALKOZÁS	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	31
Másodállás, mellékfoglalkozás	-	-	-	-	-	-	-	X	-	-	-	X	-	-	-	-	3
ÁGAZAT (A GAZDASÁGI AKTIVITÁS ÁGA)	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	29
A foglalkoztatás szektora	X	X	X	X	-	X	X	-	X	-	-	X	X	X	X	X	19
FOGLALKOZÁSI VISZONY (MUNKÁLTATÓ, MUNKAVÁLLALÓ STB.)	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	-	X	24
A munkáltató által foglalkoztatott személyek száma	-	X	-	-	X	-	X	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4
TÁRSADALMI-GAZDASÁGI CSOPORT	X	X	X	-	X	X	X	-	X	X	X	X	X	X	X	X	25
MUNKAHELY	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	-	X	X	X	X	X	27
Az iskola, egyetem stb. helye	X	-	X	-	-	-	-	-	X	X	-	X	X	-	X	-	12
A munkába járáshoz szükséges utazási idő	X	-	X	X	X	-	-	-	X	X	X	-	X	X	X	X	16
ISKOLAI VÉGZETTSÉG	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	31
Képesítések, bizonyítványok	-	-	-	-	X	X	X	X	X	X	-	-	-	-	X	-	16
Iskolába járás	X	X	X	X	-	-	-	X	X	-	X	X	-	X	X	-	21
Írni-olvasni tudás	-	X	-	-	-	-	-	-	-	-	X	X	X	-	-	-	16
A VISZONYÍTÁS ALAPJÁUL SZOLGÁLÓ TAGHOZ FÜZŐDŐ KAPCSOLAT A MAGÁNHÁZTARTÁSBAN	X	X	X	X	X	X	X	X	-	-	X	X	X	X	X	X	28
Az intézeti háztartás vagy egyéb emberi lakóhelyül szolgáló közösségi intézmény típusa	X	X	-	X	X	-	X	X	X	-	X	X	X	X	-	-	17
A személyek tagjai-e egy intézeti háztartásnak vagy egyéb bentlakásos közösségi intézménynek	X	X	-	X	X	-	X	X	X	-	X	X	X	X	-	-	21
HÁZTARTÁSI ÁLLÁS	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	25
CSALÁDI ÁLLÁS	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	29
Szélesebb értelemben vett családi állás	-	-	X	-	X	-	-	-	X	X	X	-	-	-	-	-	10
A CSALÁDMAG TÍPUSA	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	30
Szélesebb értelemben vett családtípus	-	-	X	-	X	-	-	-	X	X	-	X	-	-	-	-	9
A CSALÁDMAG NAGYSÁGA	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	30
MEGHATÁROZOTT KORON ALULI GYERMEKEK SZÁMA	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	31
A gyermekek meghatározott korcsoportjai	X	-	-	X	X	X	X	X	X	X	-	X	X	X	X	X	25
A GAZDASÁGILAG AKTÍV CSALÁDTAGOK SZÁMA	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	-	X	27
Azon családtagok száma, akik megélhetésének fő forrása aktív gazdasági tevékenység	-	X	-	X	X	X	X	-	-	X	X	X	X	-	-	-	20
Eltartott családtagok száma	-	X	X	-	X	-	-	-	X	-	-	X	-	-	-	-	16
A HÁZTARTÁS TÍPUSA	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	26
A HÁZTARTÁS NAGYSÁGA	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	26
A háztartás generációs összetétele	-	-	X	-	-	-	-	X	X	-	-	X	-	X	-	-	7
A GAZDASÁGILAG AKTÍV HÁZTARTÁSTAGOK SZÁMA	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	26
Azon tagok száma, akik megélhetésének fő forrása aktív gazdasági tevékenység	-	X	-	X	-	X	X	X	-	X	X	X	X	-	X	-	16
MEGHATÁROZOTT KORON ALULI GYERMEKEK SZÁMA	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	26
NYUGDÍJAS KORÚ HÁZTARTÁSTAGOK SZÁMA	X	-	-	-	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	22
Eltartott háztartástagok száma	X	X	-	-	-	-	-	-	X	-	-	X	-	-	-	X	10

(A tábla folytatása a következő oldalon.)

(Folytatás.)

Ismérv	Ausztria	Bulgária	Cseh Köztársaság	Egyesült Államok	Egyesült Királyság	Finnország	Franciaország	Kanada	Magyarország	Németország	Olaszország	Románia	Spanyolország	Svájc	Svédország	Szlovák Köztársaság	Összesen
LAKÁSHASZNÁLATI JOGCÍM	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	27
Kizárólagos vagy közös lakáshasználat	X	X	X	-	X	-	-	X	X	-	X	X	X	X	-	-	19
Lakbér	X	-	-	X	-	-	-	X	-	X	X	-	X	X	-	-	12
A háztartás tulajdonában levő tartós használati cikkek	-	-	X	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
A háztartás használatában levő gépkocsik száma	-	-	X	X	X	X	X	-	-	-	-	-	-	-	-	-	8
A LAKÁS TULAJDONI JELLEGE	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	27
A LAKÁS FEKVÉSE	X	X	X	-	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	-	25
A LAKÁS TÍPUSA	-	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	-	-	28
LAKOTTSÁG	X	X	X	-	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	23
A nemlakottság típusa	-	-	-	-	-	-	-	-	X	-	-	-	-	-	X	-	6
A LAKÁSOK A BENNÜK LAKÓ HÁZTARTÁSOK SZÁMA SZERINT	X	X	X	X	X	-	-	-	X	X	X	X	X	X	-	X	21
LAKÓK SZÁMA	X	X	X	-	X	-	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	25
SZOBÁK SZÁMA	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	32
Hasznos alap- és/vagy lakóterület	X	X	X	-	-	X	-	-	-	X	X	X	X	X	-	X	23
KONYHA	X	X	X	-	-	X	-	-	X	X	X	X	X	X	X	X	20
Főzési berendezések	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
VÍZELLÁTÁS MÓDJA	X	X	X	X	-	X	-	-	X	-	X	X	X	-	-	X	25
Meleg víz	-	X	X	X	-	X	-	-	X	-	X	X	X	X	-	X	19
WC	X	X	X	-	X	X	X	-	X	X	X	X	X	-	-	X	26
Szennyvízelvezetés módja	X	X	X	-	-	X	-	-	X	-	-	X	X	-	-	X	15
FÜRDÉSI BERENDEZÉSEK	X	X	X	X	X	X	X	-	X	X	X	X	X	-	-	X	28
A FŰTÉS TÍPUSA	X	X	X	-	X	X	X	-	X	X	X	X	X	X	X	X	29
Fűtőenergia fő típusa	X	X	X	-	-	X	X	-	X	X	X	X	X	X	X	X	19
Szigetelés	X	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Villany	-	-	-	-	-	X	-	-	-	-	-	X	X	-	-	-	12
Vezetékes gáz	X	X	X	-	-	X	-	-	X	-	-	X	X	-	-	X	14
Telefón	-	-	X	-	-	-	-	-	X	-	X	-	X	-	-	X	6
A lakás épületen belüli fekvése	X	-	X	-	X	-	-	-	X	-	-	X	X	X	-	X	13
AZ ÉPÜLET TÍPUSA	X	-	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	-	X	X	X	23
A szintek (emeletek) száma	X	-	X	-	-	X	-	-	X	-	X	X	-	X	X	X	9
A lakások száma az épületben	X	-	X	X	-	X	X	-	X	X	X	X	X	X	X	X	17
Külterületi (tanyai) jellegű-e az épület	X	-	-	X	-	-	X	X	-	-	X	-	-	-	X	-	7
Felvonó	X	-	X	-	-	X	-	-	-	X	-	-	-	-	X	X	8
ÉPÍTÉSI IDŐ	X	-	X	-	-	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	28
Az épület egyes meghatározott részeinek építőanyaga	X	-	X	-	-	-	-	-	X	-	X	X	-	-	-	X	15

A legutóbbi népszámlálások teljessége és megbízhatósága

Bármilyen nagy hagyománya is van a népszámlálásoknak, mind a válaszok pontossága, mind pedig az összeírás teljessége terén hibák (szándékos vagy véletlen tévedések, válasszamegtagadások, illetve kihagyások és kettős számbavételek) fordulnak elő. A leg gondosabb ellenőrzés ellenére sem lehet kizárni a feldolgozás során keletkező hibákat sem. Mindezek általában nem befolyásolják alapvetően a népszámlálás eredményeit, mégis hasznos a megismerésük és a nagyságrendjük közzététele. Az adatfelhasználók így megtudhatják a közzétett adatok megbízhatósági határait, a népszámlálás felelősei pedig támpontot kaphatnak a következő népszámlálás egyes munkafázisainak hatékonyabb előkészítéséhez.

Természetesen az adatszolgáltató személye alapvető az eredmények valósága szempontjából, és erre különféle tényezők hathatnak. Lehet például szólni szubjektív tényezőkről, amelyek következtében egy hivatalos tény helyett egy személyes érzés kerül bejegyzésre. A nemzetiség és állampolgárság esetében akár a bizonytalanság, akár egy vélt vagy valós kényelmetlen helyzet okozhat a valóságtól eltérő információt. Hasonló a helyzet a családi állapot vagy a gyermekszám esetében is, főként ha nem ad elegendő támpontot az útmutató. Külön kategóriát képviselnek azok a kérdések, amelyeknél a választ esetleg régebbi eseményekkel kapcsolatban kell megadni (házasság- és foglalkozástörténet, iskolai végzettségek, lakóhely-változtatás, a ház építési éve stb.). A válaszok annál pontatlanabbak, minél inkább próbára teszik az adatszolgáltató memóriáját.

Jelentős tényezője a válaszadás minőségének a lakosság népszámlálás iránti bizalma. Egy 1991-es belga vizsgálat megállapítása szerint a megkérdezettek általában teljesítették ugyan adatszolgáltatási kötelezettségüket, de némi kétségekkel a népszámlálás hasznossága és az egyes kérdések jogossága iránt. Hasonló volt a helyzet Kelet-Európa több országában is, súlyosbítva a belső politikai átalakulással kapcsolatos zavarokkal. Rendkívül fontos tehát, hogy a lakosság megértse és a közérdek szempontjából is elfogadja a népszámlálás fontosságát, és ne tekintse a személyiségi jogaiba történő beavatkozásnak. Kulcskérdés a számlálóbiztosok képzése és a megfelelő kommunikáció. Minden ország jelentős propagandakampányt folytatott az írott és elektronikus média segítségével. Ennek hatékonyságáról a Német Szövetségi Köztársaságban végeztek felmérést: két évvel az összeírás előtt a megkérdezettek 56 százaléka tudott a népszámlálás időpontjának közeledéséről és 16 százaléka fejezte ki megtagadási szándékát, míg a kommunikációs kampányt követően gyakorlatilag mindenki (98 százalék) ismerte a népszámlálás időpontját, a kategorikus megtagadási hajlam pedig jelentősen csökkent (4 százalék).

A népszámlálásnak definíció szerint teljes körűnek kell lennie. A nyugat-európai országokban készített jelentések szerint az összeírásból kimaradt személyek aránya többnyire az elfogadható szinten belül volt, kivéve Portugáliát, ahol ez több mint 6 százalék volt, de Belgiumban (3,4 százalék) és Spanyolországban (2,9 százalék) is meghaladta az általános normának tartott 2 százalékot. (A kelet-európai régióból nem érkeztek ilyen jelentések a nemzetközi szervezetekhez.) A teljesség hiánya azonban nem volt egyenletes, bizonyos népességcsoportok és lakóközvetek (például bevándorlók, illegális lakosok, hajléktalanok) nehezebben írhatók össze. A belgáknak például csak 2 százaléka maradt ki, de az ott élő külföldieknek 12 százaléka. Ez az arány különösen magas volt a brüsszeli régióban, ahol az Európai Közösség más országaiból érkezett személyek 26 százalékát, a

más külföldiek 15 százalékát nem sikerült összeírni. Az Egyesült Államok 1990. évi népszámlálásánál a kimaradások aránya a különböző etnikai csoportoknál rendkívül eltérő volt: 1 százalék a fehérek és 5 százalék körüli a színes bőrű népességnél. Ugyancsak jelentős különbségeket tapasztaltak több országban (Belgium, Anglia, Egyesült Államok) a nagyvárosok és a kisebb települések alulszámlálása terén.

Természetesen e téren is meghatározó szerepe volt az összeírók munkájának. Belgiumban, Franciaországban és Svájcban a helyi igazgatási szervek feladata volt a számlálóbiztosok toborzása és képzése. Az egy összeíróra jutó felkeresések száma igen eltérő volt a különböző országokban, ami egyebek mellett függött az adatfelvétel módszerétől (közvetlen kikérdezés vagy önkitöltés), a kérdőív hosszától és a népszámlálás törvényben elrendelt időtartamától.

Az adatok minőségének és az adatfelvétel teljeskörűségének meghatározására általában mintavételes utólagos ellenőrzést végeztek, amelynek eredményeit összevetették a népszámlálás megfelelő adataival. Az 1990 körüli népszámlálásokra vonatkozó különféle ellenőrzési módszerek áttekintését adja a 3. tábla.

3. tábla

Ellenőrzési módszerek

Ország	Összehasonlítás		Mintavételes utóellenőrzési összeírás	Összehasonlítás a munkaerő-felvétel adataival	Egyéb
	előzetes becslésekkel	népesség-nyilvántartással			
Ausztria	+				+
Belgium		+			+
Egyesült Királyság	+		+		+
Finnország			+		
Franciaország	+		+		+
Görögország			+		
Írország	+			+	+
Lengyelország			+		
Luxemburg	+	+			
Magyarország			+		
Norvégia			+		
Olaszország	+	+			
Portugália	+		+		+
Románia			+		
Spanyolország		+	+	+	
Svájc	+			+	+
Svédország			+	+	

*

Az EUROSTAT a népszámlálási adatok minőségével kapcsolatos konferenciájával összefüggésben, 2000 tavaszán körkérdezt intézett a kontinens 33 országának statisztikai hivatalaihoz. Ezek közül 29-től érkezett válasz a népszámlálás időpontjára, általános jellemzőire, valamint az adatok minőségének ellenőrzésére és közlésére vonatkozóan.

Az Európai Unió 15 tagországa közül 9-ben a kijelölt, 2001. január 1. és március 31. közötti időszakon belül lesz a népszámlálás. A szélső pozíciókat Franciaország és Svédország képviseli: az előbbiben már 1999 tavaszán megtörtént az összeírás, míg az utóbbi

ban – a kormány döntése alapján – 2001-ről 2005 végére halasztották az egyébként szinte kizárólag regisztereken alapuló népszámlálást. Az EFTA országai közül Svájc 2000 decemberében, Norvégia pedig 2001 novemberében tartja népszámlálását. A tagjelölt országok közül Bulgáriában, a Cseh Köztársaságban, Litvániában, Magyarországon, Romániában és Szlovákiában az EU által javasolt időszakon belül vagy ahhoz nagyon közel tartják a következő összeírást.

A választ küldő országok többségében hagyományosnak tekinthető népszámlálást tartanak, számlálóbiztosok alkalmazásával. Az EU és az EFTA összesen 18 országa közül 10-ben a hagyományos és a regiszteren alapuló népszámlálást tervezik. A régió többi 15 országából csupán kettő tér el a hagyományos összeírástól, és további kettő használ valamilyen nyilvántartásból származó adatot. Néhány helyen (Franciaország, Románia, Szlovénia) mintavételes összeírást is alkalmaznak a népszámlálással egyidejűleg. Németországban és Hollandiában pedig a mintavételes adatgyűjtés a teljes körű népszámlálás helyettesítésére szolgál. Az összeírást egyáltalán nem végző északi országokon kívül mindenütt tervezik az adatok teljeskörűségének ellenőrzését, valamivel kevesebben a választok helyességének, az adatrögzítésnek és a kódolási hibáknak a kontrollját.

IRODALOM

- COURBAGE, Y. (1998): Survey of the statistical sources on religion, language(s), national and ethnic group in Europe. In: *The demographic characteristics of national minorities in certain European states*. Directorate of Social and Economic Affairs, Council of Europe, Strassbourg, 23–74. old.
- EGGERICKX, T. – BÉGEOT, F. (1993): Les recensements en Europe dans les années 1990. De la diversité des pratiques nationales à la comparabilité internationale des résultats. *Population*, 48. évf. 6. sz. 1705–1731. old.
- Handbook of Population Census Methods* (1954). Statistical Office of the United Nations, New York.
- Principles and Recommendations for Population and Housing Censuses* (1998). United Nations, New York.
- Recommendations for the 2000 Censuses of Population and Housing in the ECE Region* (1998). United Nations, New York and Geneva.

SUMMARY

The article gives an international and temporal review of the practice of population censuses. International recommendations have been existing since the end of the last century and nowadays cover the most and less important questions and propose census moments. A few decades ago a process began to combine data based on traditional survey with those coming from register(s) or sample surveys, or to disseminate simply register data by fully disregarding enumeration.

For the sake of comparability for each question and method the definition and interpretation of the data have a key role. At the end of the article questions about the accuracy and reliability of the data are discussed.